

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING VAN GODSBEGRIJ EN GODSDIENST

Discussieavond 30 augustus 1956

Goedenavond vrienden.

Ik mag u op deze avond ter discussie een onderwerp voorleggen dat hoofdzakelijk betrekking heeft op godsdienst en godsbegrip. U weet natuurlijk allen dat het voor ons niet mogelijk is om als onfeilbaren te doceren. Ook wij zouden fouten kunnen maken, ook voor ons bestaat de mogelijkheid dat wij uiteindelijk een deel van de waarheid niet kennen. Toch kan ik u garanderen dat de materie die ik van mijn zijde u voorleg deze avond, door onderzoek enz. vaststaand is voorzover het voor ons mogelijk is de dingen te overzien. Natuurlijk komen er enkele punten voor waar de hypothese de plaats moet innemen van een vastgestelde realiteit. Ik zal zoveel mogelijk in de loop van mijn betoog daarop duiden. En dan nu ons onderwerp.

In het begin der tijden, toen de voormens, de oermens leefde, was er eigenlijk in het bestaan nog geen reden om over god na te denken. De strijd om het bestaan was zodanig fel en de middelen waarover men beschikte waren zo gering dat er praktisch geen gelegenheid was om na te denken over bijzondere verhoudingen. Zelfs van fetisjisme is dan ook in de vroegste tijd der mensheid weinig of geen sprake. Dit neemt niet weg dat natuurlijk leidende krachten op allerhand gebied reeds werkzaam waren. Deze behoorden echter niet tot de eigenlijke wereld, maar tot de wereld van de geest; in sommige gevallen tot gebieden van stoffelijk uitleven die op het ogenblik niet meer bestaan.

Het begin van het godsbegrip komt op het ogenblik dat de mens voor het eerst leert een wapen te hanteren en vuur te gebruiken. Deze beide simpele dingen zijn in de geschiedenis der mensheid misschien de grootste uitvindingen die ooit gedaan zijn of zullen worden.

Het vuur gaf de mens niet alleen warmte, maar ook zekerheid tegenover zijn vijanden. Verder werd hem daardoor een middel verstrekt, waarmee hij - zij het misschien aarzelend - bepaalde dingen kon bereiken.

De knuppel is al evenzeer een belangrijk punt, want de eenvoudige houten knuppel als wapen gebruikt - iets wat de antropoïden op het ogenblik ook nog wel doen - betekende voor de mens de stap van aangevallene en gejaagde tot aanvaller en jager. Deze beide punten verschaften hem ruimer voedsel en grotere zekerheid. En nu kon hij er over gaan nadenken, hoe bepaalde waarden in zijn leven verandering brachten.

Het vuur was een geheimzinnig iets. Niemand was in staat te vertellen wat vuur eigenlijk was. Het kwam uit de hemel vallen en wanneer het dan, ergens uit de hemel gevallen, de omgeving verteerde, kon men er heen gaan en dan met grote voorzorgen iets van het kostbare vuur naar huis halen, waar het bleef leven zolang het gevoed werd. Geen wonder dat het vuur het eerste begrip betekent omtrent onbegrepen waarden. Het vuur is de eerste god die de mensheid kent. Hij noemt hem weliswaar nog geen god, maar hij ziet in het vuur het bovennatuurlijke, het middel dat de mens kan helpen, kan redden, ja en wat meer is, wat die mens leidt.

Nu geeft vuur ook licht. De volgende associatie kent gelijke goddelijke waarden en bovennatuurlijke krachten toe aan al wat licht geeft. Dat geldt ook voor bepaalde zwammen die in oude boomstronken rotting veroorzaken en zo een soms betrekkelijk sterk fluoriseren veroorzaken.

Hier begint de mensheid haar tocht naar het goddelijke, want het vuur moet behoed worden, het vuur mag niet sterven, het is noodzakelijk voor het leven. Er wordt eerst aan de vrouwen en later ook aan te dien opzichte speciaal bekwame mensen opgedragen om het vuur te vervoeren, het vuur aan te houden en te verdedigen. Hier hebben we te maken met de eerste priesters en priesteressen. Het klinkt misschien wat vreemd, toch is het waar. De eerste priesters en priesteressen in de zin waarin de huidige mens deze beschouwt, waren de oude wachters voor het vuur.

Wij kunnen natuurlijk nog verder teruggaan en zien hoe in een periode waarin nog niet van het genus homo gesproken kan worden (tijden die dus enkele honderdduizenden jaren geleden liggen) dat er toen ook al verschijnselen waren en erediensten, maar deze werden geleid door instincten. Op het ogenblik heeft u nog de lemming met zijn geheimzinnige trek die eindigt in een zelfvernietiging. Welaan, wij kunnen daar veel verklaringen voor geven, maar vaststaat dat hier een gemeenschappelijk instinct plotseling de handelingen van alle individuen van een ras kan bepalen. Zo was het voor die tijd: een geleid worden, een geheimzinnige invloed die de voorouders van het menselijke ras langzaam maar zeker in een bepaalde richting dreef, hen naar bepaalde plaatsen deed gaan, daar samen deed komen en daar hun tijd van paring, hun beleven, ja ook de roes van aanbidding van vulkanische krachten en bovennatuurlijke - althans elektrische - verschijnselen in de atmosfeer tot stand bracht.

Maar wij hebben het over de mens, de mens van heden en zo kunnen we niet veel verder teruggaan dan ongeveer honderdtwintigduizend jaar. Zolang is het geleden dat op deze wereld de eerste stam - een kleine stam - het vuur leerde zien als een bovennatuurlijke kracht. Vele jaren zouden eroverheen gaan voordat het begrip omtrent het goddelijke groter zou worden. En eigenaardig genoeg is die uitbreiding van het begrip allesbehalve spectaculair. Er wordt een zekere godheid gevonden in al hetgeen bescherming biedt. Een gelukkig toeval kan een bepaalde steen, een boom, een dier tot fetisj maken, tot gelukbrenger en beschermer.

De verstandigen onder de mensen echter zoeken achter de stoffelijke verschijnselen iets anders. Want een steen is een steen. Een steen die geluk brengt, moet een andere eigenschap hebben. Kan die in de steen liggen? Neen, er moet een waarde achter schuilen. Zo komen we tot een vergoddelijking van bepaalde krachten in de natuur.

Voorbeelden daarvan kan ik u gemakkelijk geven. Denkt u bijvoorbeeld maar eens aan de oeros, die onder andere in het noorden van Europa een lange tijd een van de grootste jachtbuitmogelijkheden leverde voor de mensheid. Men geloofde dat één bepaalde oeros de god of de heer was van het totaal van deze begerenswaardige dieren. Indien men hem kon aanroepen, wist te bezweren, dan zou daardoor de jacht gunstig zijn.

Een dergelijk geloof komt overal voor. Men dringt dus in het menselijk besef door van de eenling tot een kern die achter de groepering of achter het ras staat. Dit houdt ook in dat bepaalde mensen - erfelijk meestal, een kwestie van studie plus bepaalde talenten - de grote bezweerders worden, de magiërs, de sjamanen.

Zij dansen rond beelden die ze gruwelijk gevormd en misvormd hebben, overgoten misschien met levend bloed. Zij roffelen op steen, op stukken hout en later op de eerste trommels, holle stukken hout. Zij zijn het die bevelen geven en zelf niet meer ter jacht trekken: het eerste priesterdom.

Wij kunnen natuurlijk blijven staan bij deze oertijd, maar wanneer we een kleine sprong nemen, dan ontdekken we plotseling een mensheid die wel degelijk voorstellingen heeft die verder gaan dan alleen maar een enkele geest of een enkele invloed. Er zijn - zo zegt men - goden die ook over de koning van de dieren, over de koning van de bergen en dergelijke meester zijn. Krachten die groter zijn dan het natuurlijke dat men nog steeds in stoffelijke vorm ziet en deze openbaren zich ook.

Mediumschap komt in deze tijd reeds voor. Over het algemeen - misschien niet erg vleiend voor de hedendaagse mediums - waren deze mediums idioten. Vandaar dat men heden ten dage in vele primitieve landen nog een waanzinnige ziet als iemand die door de hand gods geraakt wordt, die daardoor onaantastbaar wordt. In de oudheid waren het de dwazen, de idioten, de misgeboorten die juist door hun anderszijn tot vertegenwoordigers werden van een god, van een geestelijke kracht die groter is dan elke stoffelijke uitdrukking. Er ontstaat langzaam maar zeker een overlevering die niet slechts één, maar meerdere stammen een ongeveer gelijk inzicht geeft in de ontwikkeling van de wereld en het godendom.

Een van de oudste streken waar wij een godsbegrip vinden is Honan in China. De stammen die daar leven zijn - waarschijnlijk ook door het gebrek aan jachtmogelijkheden - gedeeltelijk al tot primitieve landbouwers geworden. Zij bedrijven nog wel geen directe landbouw, maar zoeken de plaatsen op waar sommige planten voorkomen en nemen reeds voorzorgen deze te beschermen tegen dieren. Nu de plant belangrijk wordt, wordt ook de invloed van zon en maan sterk zichtbaar. Maar de zon kan men niet zien; dat is een licht. De maan is wel zichtbaar. De kraters op de maan scheppen de indruk dat daar een gezicht neerkijkt. Later maakt

men daar in China een konijn uit. In het begin geloofde men in een man die elke nacht over de wereld keek en dan aan het leven, dat tot stilstand was gekomen, kracht gaf, levenskracht, waardoor men verder kon leven. Zo krijgen wij niet alleen een maanverering, maar wij krijgen bovendien ook allerhand gebruiken die daarmee in overeenstemming zijn; de telling van dagen en perioden aan de hand van de gestalten van de maan.

Bij deze eredienst vinden wij voor het eerst iets dat op een altaar lijkt. Oorspronkelijk werd het beeld van de maan in waterspiegels en vijvers vereerd door op deze watervlakten - zoveel mogelijk in het maanlicht of zelfs in een weerkaatsing van de maan - offers te brengen. Die offers waren meestal zeer primitief: een stukje vlees, een vrucht, soms zelfs een stuk hout. Van mensenoffers is nog geen sprake, dat komt pas veel later en de mensenoffers zien wij - eigenaardig genoeg - eerder in het zuiden, in Indië bijvoorbeeld, maar nog niet in China en Mongolië.

Het resultaat van deze eerste eredienst is een gevoel van superioriteit voor degenen die deze god belijden. De primitieve mens is net als een kind; hij meent dat je een god dient, omdat er iets uit voortkomt voor jezelf. Het is een soort handel. Men eert de maan, maar de maan geeft kracht, ze maakt de krijgers stoer en sterk, ze geeft vruchtbaarheid aan de vrouw, ze brengt jachtbuit en doet de kudden gedijen. De eerste kudde die de mens als huisdieren houdt: half-wilde dieren, samengedreven in een bepaald deel van het land, hoofdzakelijk valleien en daar zoveel mogelijk gehouden.

Ach, wanneer je je zo superieur gaat voelen, dan breng je die indruk van superioriteit natuurlijk op je burens over. Eenieder begint zich te beroepen op een god, omdat die god hem zelfvertrouwen geeft en daarmee een doorzettingsvermogen dat de anderen niet bezitten.

Het godsbegrip is nog beperkt. Men gelooft in machten die u zullen bijstaan. En indien u die machten achter u hebt, hoeft u niet bevreesd te zijn. Ook heden ten dage weer een gekend verschijnsel. Neem bijvoorbeeld degenen die de zogenaamd onkwetsbaar makende amuletten dragen. Bij de negers komt dat nog voor. Deze zijn veel stoutmoediger dan degenen die zo'n amulet niet bezitten. Feitelijk is er geen verschil, het verschil is gelegen in de geesteshouding, in de mentaliteit van de mens zelf.

Hierdoor ontstaan ook de eerste heersersrassen. Dat deze heersersrassen zich bovendien op hun lichamelijke afwijkingen beroemen - zij behoren tot de reuzenmensen en zijn over het algemeen langer dan twee meter - is eigenlijk gezien de omstandigheden heel begrijpelijk. Daar zien wij dan ook dat men nu niet meer met een gewone vijver genoegen neemt (het zijn maanaanbidders), maar dat men spiegelvijvers aanlegt. Dat wil zeggen, niet al te diepe vijvers omgeven door een stenen hellinkje (een soort talud) waarin de maan gespiegeld kan worden en waar men dan ook tezamen komt voor erediensten.

Die spiegelvijvers blijven voortbestaan wanneer dit ras ten ondergaat. Wanneer we wat verder in de tijd gaan en we komen in de u bekende jaren, dan vinden we bij elk oud hof, bij elke rijkheid van vroegere volkeren de spiegelvijver als een noodzakelijk deel van zijn omgeving. Hierin spiegelen zich de sterren, de maan en de zon; de krachten die men uiteindelijk aanbidt.

Daarnaast is de cultus van het vuur ook steeds verder gegaan, want men meent dat uit het vuur alles voortkomt, het vuur is immers het grote wapen. Door het vuur kan men een lans harden, uiteindelijk metalen smelten, het vuur beschermt tegen wilde dieren, het geeft warmte, het geeft licht. Het vuur moet wel de bron van alle goede dingen zijn. En zo komt men in andere delen van het land tot een vergoddelijking van het vuur.

Dit zien we bijvoorbeeld voortgezet in de oude Bosjesmanbeschaving. Die is veel ouder dan de huidige Bosjesmanbeschaving natuurlijk. Deze beschaving is maar een schamel restant van een eens groot volk, maar vroeger waren er dan ook op de Bosjesman gelijkende stammen in Afrika die zelfs grote torens bouwden waarop men vuur deed branden en het verheerlijkte. Zo'n toren was natuurlijk geen pharos, geen vuurtoren. Het deed meer denken aan een dolme, een wachttoren. Ook hier werd het vuur dan gebrand als teken voor een grote offerplechtigheid en eredienst.

Naarmate echter het aantal deelnemers aan religieuze plechtigheden groter wordt, wordt ook de belangrijkheid van degenen die daar leiding geven steeds groter. Hun gezag groeit, hun macht wordt groter. Hierdoor verkrijgen zij een groter inkomen. Zij kunnen zich beter voeden,

beter wonen, zij hebben meer rust en er blijft hun dus tijd om bepaalde punten na te speuren die door anderen door tijdgebrek of door gebrek aan belangstelling voorbij worden gelopen.

De vroege priesters zijn eigenlijk onderzoekers. Naast de vele charlatans vinden we onder hen de eerste ware geleerden. Mensen die alle eigenschappen van plant en dier bestuderen, die de tekens van het weer kennen en ofschoon ze wonderen doen met behulp van deze kennis om de primitieve mensen te verbluffen, leggen zij toch hun kennis vast en geven krachtens deze kennis een steeds nauwere gestalte aan de eredienst en ook een steeds nauwkeuriger omschrijving van de goddelijke krachten die bij zo'n dienst worden geëerd. U ziet dus, de ontwikkeling is betrekkelijk simpel en eenvoudig.

Nu zou onze lezing ongetwijfeld niet compleet zijn wanneer ik ook het fabelachtig rijk Atlantis niet even zou aanroeren. In Atlantis is de ontwikkeling ongeveer geweest zoals ik hier beschreven heb. Er wordt op den duur zelfs een zonneverering geboren die weerspiegeld wordt in het metaal dat gebruikt wordt om bepaalde vertrekken en huizen te bekleden. Het metaal waarvan ook wapens worden gemaakt: het legendarische oriflamme. Dit is een mengsel van koper, tin en goud. Het heeft een zeer grote hardheid. Het verkrijgt dit door chemische bijvoeging (een andere zwaarte wordt daarvoor gebruikt). Het resultaat in Atlantis was dat men overging tot verering van de goden in tempels,.

Als wij spreken over een tempel denkt u aan een kerk. In de oude tijd was een dergelijke kerk niet denkbaar, niet voorstelbaar. Een tempel moest bestaan uit een hof of een plaats, omgeven door gebouwen, waar men alle attributen voor de eredienst kon bergen, waar de priesters konden wonen. Maar daar, waar het offer werd gebracht, moest de vrije lucht toegang hebben. Overigens iets wat we tot zelfs in de vroeg-Egyptische beschaving terugvinden. Het begin van de godsdienst, de oorsprong van het godsbegrip: de natuur. Begrijpelijkerwijze is er in de vroege periode een voortdurende binding met het natuurlijk gebeuren.

Ik zou verder kunnen gaan met de oudheid te beschrijven, maar ik geloof dat ik u meer zal boeien - en ongetwijfeld ook een juister inzicht zal kunnen geven - in de denkwijze van deze vroege mens wanneer ik bepaalde gebruiken ga aansnijden.

Wij kennen de vruchtbaarheidsoffers en vruchtbaarheidsriten. Nu weten wij allen wat de vruchtbaarheid veroorzaakt: het zaad. Het was de gewoonte om op offerplechtigheden waar het gaat over vruchtbaarheid, mannelijke dieren van hun mannelijkheid te ontdoen en al hetgeen zich in hun buidel bevond uit te storten over zand, over mens en dier.

Bloed betekende leven. Het bloed werd dan ook gedronken door de aanwezigen en zij besmeurden zich tijdens het drinken daar vaak mee, om zo het leven tot zich te nemen. Het eten van het hart bijvoorbeeld gaf kracht of moed naar gelang het dier dat geofferd werd. Het is misschien aardig hierbij op te merken dat het zogenaamde geitenoffer van Kali nog een overblijfsel hiervan is. Het bloed wordt opgevangen en men besmeurt daarmee het voorhoofd van alle aanwezigen. Die krijgen een bloedmerk. Dit is een symbool uit de oude tijd, toen het bloed inderdaad werd gedronken en men zich zelfs in het bloed baadde.

Bloed blijft zeer belangrijk en wordt ook tot symbool bijvoorbeeld bij oude inwijdingsplechtigheden. (Ik wijk iets van mijn onderwerp af; ik hoop dat u mij dit niet euvel duidt.) Bij oude inwijdingsplechtigheden werd de mens zogenaamd ter aarde besteld ofwel gedood. In vele gevallen bestond die dood niet zoals tegenwoordig hier en daar nog wel uit een symbolische overpeinzing en wat duisternis, maar uit een dans, waarbij degene die de inwijding begeerde, werd neergeslagen, bewusteloos geslagen. Hij werd dan in een groeve gelegd en moest daar enige tijd blijven. Het was natuurlijk niet erg plezierig. Maar de wijze, waarop men hem weer tot leven bracht, was nog minder plezierig. Want boven zijn graf dat over het algemeen slechts door een houten rooster werd gesloten, werd een dier geslacht en het bloed dat op hem neerdaalde, bracht hem - symbolisch - hernieuwd tot leven, zodat hij herrijzende en herboren uit de krachten der natuur had geput. Eigenaardig genoeg blijft dit gebruik lang voortbestaan, nadat het geloof in het bloed als de onmiddellijke drager van het leven reeds teloor is gegaan.

Wij gaan terug naar godsdienst en godsbegrip. Een kerk zoals u die op het ogenblik kent - een kerkgenootschap bijvoorbeeld - kon in de oudheid oorspronkelijk niet bestaan. Maar wanneer priesters gelijk machtig en gelijk sterk waren, dan konden zij of concurreren, dat wil zeggen hun vijanden uitroeien (dat zijn de eerste godsdienstoorlogen), of zij konden samendoen. En nu zien wij dat dit bij heel veel priesters gebeurt. Wij vinden reeds ongeveer 50.000 jaar geleden een reeks van priesters bij verschillende stammen op verschillende plaatsen die hun ont-

dekkingen op natuurkundig gebied met elkaar delen, in contact met elkaar staan en in vele gevallen uiteindelijk ook telepathische ketens weten te vormen.

U begrijpt dat dit op de godsdienst, maar ook op het godsbegrip, een stempel moet drukken die belangrijk is. Uiteindelijk, wanneer de mensen neerzitten, de oermensen, de mens die pas homo sapiens is geworden en ze splijten hun stenen, ze bereiden hun huiden, ze koken misschien op wat vuur, ze snijden misschien de eerste bogen, dan is de mededeling die over en weer wordt overgebracht belangrijk: Dáár is de jacht op het ogenblik goed en hier is niets. Dáár moet men heentrekken. Zou men daar kunnen jagen? Het is eigenlijk gebied van een andere stam. Indien men een offer brengt aan de god, ja. Samenwerking tussen twee stammen door middel van het contact dat de priesters leggen, dus ook een steeds groter vertrouwen in hetgeen de priesters leren.

De priester is in de oudheid een filosoof, een wetenschapsmens en filosoof, maar als filosoof erkent hij al heel gauw dat je aan de gewone mensheid je kennis niet kunt weergeven. Wanneer je dat doet, dan word je geofferd. Dan slaat men je dood, dan word je belachelijk gemaakt of uitgestoten. Dat kun je je niet permitteren.

Er ontstaat een tweeledig godsbegrip, namelijk het filosofisch godsbegrip van de priesters dat lang geleden reeds op hoog peil stond; ook bij Atlantis, maar ook bij andere stammen en het godsbegrip van de menigte, dat vaag en vormloos blijft. Het wordt gedragen door overleveringen en het godsbegrip wordt voortdurend gebonden aan voorwerpen en plaatsen. Voorbeelden van het priesterlijk godsbegrip, oude filosofie: de zon is een licht dat aan de hemel hangt, maar indien dit licht een persoonlijkheid zou zijn, zou ze ook voortdurend eenzelfde weg gaan? Er moet iets zijn dat het licht voorschrijft deze weg te gaan langs de hemel. Dit is dan de grootste macht die ik ken en die ik god noem.

Simpel? Misschien, maar aan de andere kant vol van betekenis. De kracht achter het verschijnsel is voor de priester de god. Maar wat zegt gelijktijdig de gewone mens? De zon is god, want door haar stralen wekt ze de aarde tot vruchtbaarheid. Ziet u het verschil?' Deze tweeledigheid moeten we goed in het oog houden, want vooral bij de verdere ontwikkeling zal ons blijken dat de innerlijke betekenis en de uitleg voor de menigte steeds meer van elkaar verschillen.

Stamgodsdiensten: een stam kiest zich een bepaalde godheid. Deze godheid wordt verrijkt met eigenschappen, naarmate meer volkeren worden opgenomen binnen het bereik van deze stam, meestal door overwinningen. Het beste voorbeeld hiervan vindt u bij de joden die oorspronkelijk - lacht u niet - vuuraanbidders waren. Abraham is ook vuuraanbidder, dat wordt meestal vergeten, maar hij offert in vuur. Zijn god verschijnt hem in vuur.

Als vuuraanbidder echter komt hij onder de invloed van de nomadenvolken, waarmee hij op zijn trekken in aanraking komt. Zo ontstaat voor het eerst de Heer, Jehovah. Jehovah is inderdaad de naam van een groot-goddelijke macht. Maar de naam zoals die oorspronkelijk werd gebruikt, gaf alleen aan: de heer van een bepaald gezin, van een kleine stam. De overleveringen van die stam blijven natuurlijk bewaard, dat is overal zo. De barden zingen het in het noorden en de ouderen prediken het aan de kinderen in het zuiden.

Wanneer nu Israël ontstaat - dus werkelijk een stam wordt met betekenis, bestaande uit een reeks van gezinnen, uiteindelijk uit aparte legerkampen - dan worden hier en daar bedoeïenen opgenomen. Later, bij de verovering van Kanaän, zal men verschillende zogenaamde heidenen of Baäl-dienaren ook opnemen in de stam. Men gaat naar Egypte toe. Het Egyptisch godsbegrip spreekt een woordje mee. Mozes bijvoorbeeld had een magische en priesterlijke opleiding ontvangen in Egypte. Is het een wonder dat meerdere godsaspecten samenkomen, want Adonai, de Heer, wordt geïdentificeerd met Jahwe en Jahwe met Jehovah, maar in feite is dit niet juist. Het zijn aparte persoonlijkheden met hun eigen kwaliteiten. In de samenvoeging wordt dan langzamerhand de naam tot de aanroeping van een bepaald aspect van een god die dus groter en meeromvattend is dan oorspronkelijk het begrip dat door die naam werd gedekt. Wij zien dit overal.

Wanneer nu deze leer in vele landen de overhand weet te winnen, dan zien wij daaruit een poging ontstaan om andere goden te associëren met de oorspronkelijke hoofdgod. Dit gebeurt bij de joden bijvoorbeeld door het verklaren van bepaalde aspecten als zijnde deel van de Heer. De Heer gaat aan de heerscharen vooruit in de gestalte van een vuur des nachts en een

wolk overdag. Nu is echter de wolk, de stormwind dus, een god van bepaalde Kanaänietische volkeren. Het vuur daarentegen is een Babylonisch-Perzische godheid. Zo worden deze attributen toegekend aan god. Zij worden gemaakt tot verschijningsvormen van Zijn wezen. Bij de joden blijkt dan verder het sterke stambewustzijn en de noodzaak zich te handhaven te midden van een vijandige omgeving een beperking in de uitdrukking en de associatie naar voren te brengen.

Om te zien hoe men kan komen tot een vertakking, kunnen we beter gaan kijken bij de Hindoes. U weet dat er bij de Hindoes onnoemelijk veel godheden zijn. Er is een hele stamboom. Men begint met een vader die uit zichzelf zijn vrouw baart, met deze vrouw huwt, die weer een kind uit zich voortbrengt, enz., dus een deling van de godheid. Men ziet de godheid als één kracht die zichzelf deelt en elk der figuren die er uit voortspruiten, zijn op zichzelf wederom goden. Afzonderlijke persoonlijkheden, maar zij staan onder het gezag van de oppergod. Hierdoor is het mogelijk dat vele landen en plaatsen hun aparte goden vereren, aparte godendiensten kennen en toch gelijktijdig behoren tot een grotere godsdienstige gemeenschap. Dit gaat zelfs zover (ik had het daarnet over Kali) dat Kali in een bepaalde gestalte de schone, de zegenbrengende, de gelukbrengende, vruchtbaarheid gevende vrouw is. Als Kali-Durga wordt ze de dood zelf. Een tweeledigheid van aspecten die tot afzonderlijke vereringen leidt. Hier vereert men het goedertierene, daar het verschrikkelijke. Toch dient men één godheid.

Wanneer we dit weer goed onthouden, dan kan het ons duidelijk worden dat bepaalde priesters hun leer aanpassen aan de mensheid, terwijl ze gelijktijdig lid blijven van een groter genootschap. Een genootschap dat een andere godheid als oergod erkent.

Nu is echter een tweeheid van opvatting een gevaarlijk iets. Een priester zou zich kunnen verspreken. Men zou per ongeluk een leek kunnen inwijden en iemand zou de grote geheimen kunnen verraden. Hij zou het hele godsbegrip van de mensheid kunnen veranderen. Dat risico kan men niet nemen. Zo ontstaat de symbolische taal die in de eredienst sterk wordt doorgevoerd. Uiteindelijk krijgen we zelfs erediensten waarin voor de leek het aspect zus, voor de ingewijde zo is. Als u daarvan een modern voorbeeld wilt hebben, moet u maar eens gaan kijken bij de Katholieke kerk. Daar zijn sacramentale handelingen die voor de leek deze, voor de ingewijde géne betekenis hebben.

Nu we gezien hebben hoezeer al deze verscheidene goden en godsdiensten samen zijn gekomen, ons realiserend dat erachter een priesterschap schuilt, kunnen we misschien kort formuleren hoe in de oertijden de verhouding moet zijn geweest. Het weten baart de erkenning van een god voor de priester. De begeerte dwingt tot aanvaarding van een goddelijke macht voor de leek. Dat is het begin, later wordt het: het raadsel waarvan men de oplossing zoekt, noemt de priester god; de verklaring van hetgeen men vreest, noemt de leek god. Dan gaat het nog verder.

Er komt een ogenblik dat de priester, de ingewijde, de filosoof, de leider komt tot de godheid in het ik, terwijl zijn prediking gelijktijdig aan degenen die buiten hen staan een god voor ogen stelt die ergens bestaat, niet in het eigen ik.

Het is opvallend dat er slechts enkelen zijn geweest die deze prediking hebben gebracht op een wijze waardoor de leek ook het goddelijke in zichzelf zou kunnen realiseren. Daaronder behoren onder andere Krishna, Boeddha (de laatste Boeddha dan) en dan hebben we natuurlijk ook nog Jezus, weer wat later en daarna verschillende filosofen.

Gelijktijdig zien wij filosofische denkrichtingen buiten het godsdienstige om, bijvoorbeeld in Griekenland, zich ontwikkelen. Ook hier komt de gedachte van de god-in-mij steeds sterker op de voorgrond. Dit leidt bijvoorbeeld in Rome tot de karikatuur: "Ik ben god." De goddelijkheid van de keizers wordt gebaseerd op de filosofieën, onder andere van Plato. Een dwaasheid. De mensheid weet dat ook. Zij weet ook dat de veelheid der goden langzaam maar zeker een poppenkast wordt. Toch gelooft zij in bepaalde goden. Dat brengt ons tot het emotioneel aspect van de godsdienst.

Een god hebben wij allen nodig. Er bestaat voor ons geen mogelijkheid om zonder god te leven. Ook wanneer wij zeggen "het is de natuur" of "het leven" of "de mensheid." Wij maken iets tot god. Dat wil zeggen, hetgeen ons gehele wezen omvat, de reden is van onze werkelijke handelingen, het doel waarheen wij streven en de oorsprong vanwaar wij komen. god is de verklaring van het raadsel des levens. Het houdt dus in dat wij in plaats van het raadsel een naam stellen die wij niet nader kunnen definiëren of begrijpen.

Het begrip dat er goden zijn die voor ons zorgen, die ons bijstaan, sterkt ons wanneer wij ons van eigen zwakte te zeer bewust worden. Het begrip dat er een god is die ons wreken zal, stelt ons in staat meer te verdragen dan wij anders zouden kunnen verdragen. Een god om tot te smeken; een god om te danken. Iets dat onzichtbaar is en altijd bij je is, wordt voor de mens die werkelijk innerlijk leeft de drijfveer van het bestaan. Hij kan niet zonder god.

Ook de zogenaamde goddelozen, zoals wij bijvoorbeeld hebben gezien in Rusland (om van de moderne tijd te spreken), ook zij hadden een god: de materie. De materie die de volmaaktheid in zich droeg en die de mens in staat zou stellen de volmaakte maatschappij te creëren. Ook dat is godsdienst.

godsdienst is niet alleen kerkgezag, religieuze handelingen en prediking. godsdienst is zelfs niet gebonden aan het begrip god. Zij is gebonden aan de godsbehoefte in de mens en dat is heel iets anders. Een begrip van god krijgt men zo snel niet. Het godsbegrip zouden wij het best kunnen omschrijven als een spiegeling van onszelf in het eeuwige, waarbij wij de eeuwige waarden, in onszelf erkend, god noemen.

Dit begrip echter kan op zoveel verschillende vlakken worden geuit. Wij zouden ons kunnen uiten op zuiver materiële basis. Het is ook mogelijk ons te uiten op zuiver vergeestelijkte basis. We kunnen het zoeken in het hoog-esoterische en in het laag-stoffelijke. Wij kunnen spreken over het hiernamaals en trachten in het heden iets te bereiken. In alle gevallen is ons begrip van god een realisatie van de mogelijkheden die in ons schuilen ook al weten we dit zo niet en onze dienst aan god is uiteindelijk niets anders dan een uiting van onze eigen behoeften.

Wanneer wij nu voor onszelf de ontwikkeling willen nagaan van het godsbegrip, wanneer wij het ontstaan daarvan willen nazoeken, dan moeten wij dit dus onmiddellijk binden aan de mens. Ik heb geen uiterlijke omstandigheden opgenoemd. Ik heb u verteld dat priesters wetenschapsmensen en filosofen waren in een tijd dat er van wetenschap en filosofie eigenlijk nog geen sprake was. Maar het godsbegrip bij de priester én bij de mens is niets anders dan een poging om het in het ik gevoeld mogelijke te projecteren buiten het ik als een volmaaktheid, als een voldongen feit; zo het eigen wezen gesterkt wetend door het evenbeeld dat buiten het ik staat en met de volmaaktheid die voor ons voorstelbaar is, ingrijpt in ons wezen.

Het godsbegrip groeit naarmate het bewustzijn van de mens omtrent zichzelf en de wereld groeit. Naarmate de mens verder doordringt in de materie zal god meer materiële aspecten krijgen. Naarmate de sociale behoefte van de mens meer geweld doet optreden, wordt god gewelddadiger. Naarmate de wraakzucht een noodzaak wordt, omdat zonder retaliatie geen enkele mogelijkheid bestaat om zichzelf te handhaven, wordt god de wreker.

Het begrip dat wij omtrent god hebben, is een projectie van ons eigen wezen. Het kan niet anders en het kan nooit anders geweest zijn. Zeker, ik geloof graag dat god zich geopenbaard heeft, honderdduizend keren misschien, maar hoe kunnen wij een openbaring van iets dat buiten ons staat, begrijpen? Wanneer god zich zou openbaren in al zijn heerlijkheid, dan zou de mens nog niet meer zien dan de god waarin hij gelooft. En de god, waarin de mens gelooft, is uiteindelijk hijzelf. Hijzelf, maar dan ontdaan van zijn zwakte.

Wij realiseren ons dus wel zeer sterk dat al hetgeen omtrent godsbegrip kan worden gezegd gelijk moet worden gekoppeld aan de beschaving, aan de ontwikkeling, aan de cultuur van de mensheid.

Niet voor niets zijn de goden van Egypte zulke geheimzinnige goden. Want de edelen en vorsten van Egypte zijn geheimzinnige mensen. Zij trekken zich terug. Zij zonderen zich af van het volk om juist uit deze afzondering te regeren. Zo zijn ook de goden van Egypte.

De goden van Griekenland: zij zwelgen in lusten, zij lachen en dartelen, zij spelen en strijden, ze zijn tegen zichzelf verdeeld. Hun wandel? Is het een wonder wanneer Ithaca ten ondergaat aan innerlijke verdeeldheid en zwakte? O zeker, wat behouden blijft voor uw tijd is de dichtelijke visie. Het werkelijk geloof gaat al heel gauw ten gronde.

Maar toch, ook heden ten dage hoort men nog over de tempel van Poseidon, de zeegod. En men weet niet hoe oud en waar dit is. Want de wetenschapsmens wist dat het leven kwam uit de zeeën. Daar had men geen Darwin voor nodig om dat te verklaren, dat wist men en dit weten van de priesters, hun denken en zoeken, schiep Poseidon: de god van de zee, de levens-

brenger en ook de wreker. Projectie van een volk in volle schoonheid en kracht, uitgebeeld zoals er voordien en nadien zelden beelden zijn gemaakt. Maar de droom van een volk, de projectie van eigen gedachten, meer niet.

Hoe kan men dan een godsdienst verklaren? Wat is dan eigenlijk de godsdienst voor de mens? Is het niet een poging om zijn eigen innerlijk verdeeld zijn, zijn bewustzijn omtrent eigen zwakten, omtrent eigen krachten te uiten tegenover de volmaaktheid die hij als mogelijkheid in zich voelt?

Ik hoop dat u me niet verwaand vindt, ik ben dat zeker niet. Ik weet dat ik geen god ben, maar ik weet dat de god die ik mij kan voorstellen iets is dat ik eens zelf kan zijn. Ook al ben ik ervan overtuigd dat boven dit voor mij bereikbare andere, voor mij thans niet kenbare gebieden liggen waarin misschien de ware scheppende kracht schuilt. Misschien. Ik weet het niet, maar mijn droom van god is hetgeen ikzelf bereiken kan. Mijn droom van licht wil zeggen dat ik zelf licht kan zijn en zo is het met alle mensen. U moet niet denken dat ik hier alleen maar wil theoretiseren, maar ik geloof dat dit stukje theorie noodzakelijk was, want hoe kunnen wij een godsdienst begrijpen, wanneer wij niet weten wat er aan ten grondslag ligt? Wanneer de jager zijn jachtdans uitvoert en het nagemaakte offer met zijn speer of zijn pijl doorboort in een langvergeten grot dan drukt hij immers ook zijn eigen zwakte uit, zijn bewustzijn dat hij zelf niet in staat is om precies te weten, waar de buit te vinden. Hij vertrouwt niet op zijn eigen kracht om de buit binnen te halen. Hij roept dus tot een god, een jachtgod die in staat is hem dat wel te geven en hij meent dat al hetgeen hij bereikt door die god bereikt wordt. In feite bereikt hij hetgeen hij bereikt door zijn vertrouwen in die god, wat gelijk is aan een vertrouwen in zichzelf.

Wanneer men in de tempels van de genezende god de tempelslaap slaapt, dan komt deze god en openbaart hoe men genezen kan worden. Vreemd is het dat men dat elders niet realiseert. Het geloof van de mens doet zijn lichaam en bewustzijn zodanig functioneren dat hij de onderbewuste kennis projecteert. De genezende god, vertegenwoordigd vaak door een python, is uiteindelijk niet veel anders dan het onderbewustzijn van de mens: zijn eenheid met de natuur en zijn realisatie van alle stoffelijke mogelijkheden die in hem schuilen, maar die hij niet naar buiten weet te brengen. Wanneer hij daar dus in plechtstatigheid naar zijn legerstede gaat, wanneer hij bidt tot de grote god, wanneer hij zich neerlegt in de maneschijn, dan is dit uiteindelijk een voorbereiding van zichzelf voor het leven, voor een bepaalde fase van het leven, voor het voldoen aan een behoefte die in hem bestaat.

Wanneer de mensen naar de kerken gaan, is het opvallend dat zij altijd het best, het meest intens, het innigst en het meest overtuigd bidden wanneer zij in nood zijn. Een mens die in nood is, bidt. Hij streeft naar iets hogers. Waarom? Omdat voor die mens de volmaaktheid van het goddelijke betekent de mogelijkheid tot vlucht uit een beperking waarin hij door zijn bewustzijn werd gedrongen.

Ik geloof dat ik er tot zover in geslaagd ben mijn visie aan u duidelijk te maken. Dan zou ik nu graag, ik hoop dat men mij dit niet zal aanmerken als een sacrilège, de christelijke godsdienst die u het best bekend is van haar ontstaan af willen volgen tot de huidige fase. Indien u althans hiermee akkoord gaat.

In de eerste plaats: het christendom begint niet met het optreden van Jezus. Het bestaat reeds voor die tijd. Dat klinkt natuurlijk als grove ketterij, maar de behoefte aan eenheid, behoefte die wordt uitgedrukt door de naastenliefde, de realisatie ook van het goddelijke in het ik, de eenheid met al het zijnde waardoor men eeuwig is, bestond reeds vóór Jezus.

Er waren Semitische orden, genootschappen, zoals bijvoorbeeld enkele Manicheeën, ook de Essenen die deze leerstellingen reeds verkondten. Johannes de Doper wordt opgevoed door zijn moeder Elizabeth en Zacharias, de ziener. De ziener die reeds binnen de stam der Leviëten gelijksoortige predikaties heeft uitgesproken die later door Johannes in de woestijn zouden worden uitgesproken.

In verschillende boeddhistische kloosters wordt reeds nagedacht op dezelfde wijze waarop Jezus later in het openbaar zal denken. Er trekken reeds honderden jaren, voordat Jezus geboren wordt, leraren rond, ook door Kanaän.

Moeten we verder teruggaan? Waarschijnlijk wel, want Melchizedek brengt het offer gelijk aan dat wat Jezus brengt in het laatste avondmaal. Melchizedek predikt de zelfverloochening en de naastenliefde, zoals Jezus dat deed.

Moeten we nog verder teruggaan misschien? De geschiedenis van de bijbel verliest zich in een grauwe nevel die ons nog enkele hoogtepunten laat zien, maar ons niet verklaart waardoor bepaalde gedachten eigenlijk voortdurend weer op de voorgrond kwamen. Zij verklaart ons niet hoe Balaâm bijvoorbeeld tot zijn speciale begaafdheid kwam, of hoe zijn leefwijze was.

Maar laten we het dan kort en krachtig stellen. In het begin van de wereld was er een eenheid tussen geesten die streefden naar hogere waarden dan die door de doorsneemens erkend worden. Deze realisatie bracht hen tot het opstellen van regelmatige leringen, lessen, het beleven van voorgeschreven belevingen. Zij werden op den duur een groep die - verborgen in de Oudheid - soms "De Witte Broederschap" wordt genoemd, soms ook andere benamingen krijgt. Hierbij blijkt dat de eeuwigheid des levens door dezen juist het eerst wordt gerealiseerd, waar hun gewoonte om geestelijk contact met elkaar te zoeken, onder andere door gezamenlijk mediteren, leidt tot een intenser gebruik van bepaalde capaciteiten die ook behoren onder de mediamieke.

Zo treden exponenten van deze groep later op als profeten, niet alleen binnen het jodendom, maar ook in andere volkeren. Zij treden echter steeds daar op, waar de mens in nood is. Omdat slechts de mens die in nood verkeert, de mens die ongelukkig is, die naar verandering verlangt, bereid is een revolutionaire gedachte aan te horen.

En zo trekken dan deze priesters en priester-vorsten, deze magiërs en tovenaars door de landen. En zij leggen het zaad van hetgeen Jezus later zal verkondigen.

Jezus brengt naar voren wat geheim is geweest – tenminste voor vele volkeren geheim is geweest. Hij openbaart inderdaad, maar hij openbaart niet het nieuwe, maar het oude. Hij is zichzelf daarvan bewust: "Vóór Abraham was, was ik." Hij is de uiting van de menselijke geest en misschien ook van het groot-goddelijke.

En wanneer Jezus leeft, is er dán een christendom? Neen, het christendom is uiteindelijk een vlucht voor de wereld en de mens is niet geneigd voor de wereld te vluchten. Dientengevolge wordt het christendom langzaam maar zeker omgevormd. Het wordt bijvoorbeeld vanaf ongeveer 600 een politiek instrument. Het is vóór die tijd een tijdlang een middel tot verzet voor slaven, het is een ontvluchting aan geweld voor de armen, de mogelijkheid aan conflicten te ontkomen voor sommige rijken. Het klinkt niet zo idealistisch, maar het is waar.

En dan? Dan wordt het christendom - of wat daarvoor doorgaat - een beschaving. Een beschaving, let wel, die spreekt over naastenliefde, over goddelijke liefde, maar die zich voortdurend blijft baseren op het zwaard en op het geweld. Vandaar dat men ook omkomt door het zwaard. Dat is ook een oude wijsheid: Wie het zwaard gebruikt, zal door het zwaard omkomen.

Het christendom wordt echter langzaam maar zeker gesplitst. Gesplitst in een innerlijke en een uiterlijke richting. Wij zien het oude verhaal van alle godsdiensten zich weer herhalen. Jezus heeft waarheden geopenbaard, maar de mensheid kon ze niet verstaan. Zij heeft ze gehoord, maar niet begrepen. Enkelingen echter begrijpen, wat hij bedoeld heeft.

Binnen het christendom groeien de geheime orden die soms - juist omwille van hun christelijk beleven - worden verdreven uit het christendom. De ketterse Albigenzen worden uitgemoord. En voor en na hen wordt menig dorp vernietigd, omdat het niet op de juiste wijze in Jezus gelooft. De juiste wijze volgens de vormen; de vormen die politieke macht betekenen, die gewin betekenen en invloed. Zo komt het christendom langzaam maar zeker als het ware ondergronds te werken.

Uiterlijk wordt de wereld steeds christelijker. In de Middeleeuwen is het gevaarlijk om zelfs maar te twifelen aan het feit dat Jezus de zoon van god is. Een jood, of een moor of een moslim zijn betekent in de klauwen te vallen ofwel van afpersers, of van ijveraars die met sadistische vreugde uw ziel bevrijden door uw lichaam te pijnigen.

Toch blijven de ware christenen bestaan. De ware christenen duiken onder, zoals ik reeds gezegd heb. Zij wonen soms in kloosters, soms zijn zij handwerkslieden. Zij trekken als handelaars rond of als wonderdokters. Een enkele keer komt er iets van naar boven. Dan hoort men

van de wonderdoener Theophrastus Bombastus von Höhenheim. of over de geheime loge van Parijs, of over de wonderbare school van Rabbi Jochaïn. Maar al deze dingen betekenen voor de christenheid officieel niets.

In feite wordt juist in deze, schijnbaar niet-christelijke omgeving het christendom verder geleerd. Het christendom dat bestaat, mijne vrienden, uit de realisatie van de eenheid der wereld. Een realisatie van de eenheid met krachten die men thans nog niet kan begrijpen en de zekerheid dat men wat men zich kan voorstellen ook kan bereiken. De gedachte van de eeuwigheid van het leven, maar ook van de verbondenheid van alle dingen, zodat de naam het wezen uitdrukt en het wezen de naam. Geheime leren en geheime scholen.

Wanneer het christendom uiteenvalt door de Reformatie, dan spelen hier over het algemeen motieven een rol die zeker niet christelijk kunnen heten. Maar door deze strijd wordt de mogelijkheid groter voor de geheime scholen en leren om hun christelijke gedachten verder uit te dragen. Wij zien dan later ook vee1 eigenaardige exponenten daarvan, waaronder evenzeer een Swedenborg hoort, de dromer, als bijvoorbeeld een Leadbeater.

Priesters, dromers, kunstenaars, logebroeders, monniken, verworpenen der aarde, zij dragen het werkelijke christendom verder. Het christendom, dat in deze dagen zijn laatste zware strijd zal moeten doormaken. Er wordt nu over beslist of de wereld "christelijk" blijft of dat men de leer van Jezus in de praktijk zal gaan brengen.

Waarom die tweeledigheid? Omdat er altijd mensen zijn die de eenheid beseffen met het geschapene. Maar ook omdat er altijd mensen zijn die trachten te vluchten voor de werkelijkheid en hun begeerten omhullen met een mantel van mooie woorden en gedachten.

Het is misschien kort, maar het geeft te denken, ook voor andere geloofssoorten. Kijken wij bijvoorbeeld naar de moslimwereld. Wat blijft er over van de leer van Mohammed? Mohammeds woord wordt geïnterpreteerd en uitgelegd. Wie had gelijk, Ali of Hoesein? Wie zal het zeggen? Welke moefti heeft het grote woord? Wie kent de waarheid? Zou men niet liever politieke macht hebben dan godsdienstige waarheid? Kijk rond u.

Of wilt u soms denken aan de boeddhisten? Boeddha leerde een weg. De boeddhisten stichtten verschillende kerken. Kerken die in feite soms berusten op de oude tovenarij, zoals bijvoorbeeld bij de Tibetaanse monniken en ook in het noorden van Indië. In sommige gevallen nemen zij bepaalde hindoeïstische gebruiken over en worden eigenlijk een soort extensie van het hindoegehoof. Soms zien wij zuiver brahmaans-wijsgerige opvattingen; een ogenblik later zijn we verzeild geraakt in de versufte, duistere, door taoïsme zeker meegekleurde, maatschappij, waarin dikke, gezeten Boeddha's offers vragen en priesters de gedragsleer verklaren.

We kunnen gaan waar we willen, we zien steeds weer de tweeledigheid: de kernleer voor enkelen en de schijnbare leer voor de massa.

Ik had het - volgens het onderwerp althans - over het ontstaan en de ontwikkeling. Welaan, laten we dan een ogenblik spreken over de voleinding van de godsdienst. Misschien een waardig slot.

De godsdienst zal ten onder gaan indien het godsbegrip groter wordt. De godsdienst is het formalisme dat de mens in staat stelt, zonder zichzelf te veranderen, zichzelf te rechtvaardigen tegenover de wereld. De godsdienst brengt de wonderen die het gebrek aan eigen willen en kunnen dienen te verbergen. De godsdienst brengt de plechtigheid, waardoor men zich boven zijn medemensen verheft. De godsdienst scheidt de waan. Indien echter de godsdienst wordt vervangen door het godsbegrip dan kunnen mogelijk de vormen van de godsdienst nog lange tijd blijven bestaan. Maar zij zal niet meer beleefd worden als godsdienst; als iets, wat men aanneemt op gezag van anderen; als iets, waarbij men geleid wordt door voorgangers en leraren. Uiteindelijk bestaat er maar één ware godsdienst: leven.

Er is ergens een onbekende bron waaruit we zijn voortgekomen. En deze noemen wij - bij gebrek aan beter - god. Door te leven dienen wij god, of wij willen of niet. Door ons leven in overeenstemming te brengen met onze eigen visie van god, realiseren wij ons eigen wezen binnen de geheimzinnige wereld die wij het goddelijke noemen. Dan kunnen wij niet meer met anderen samengaan onder gezag of onder dwang. Dan kunnen wij geen bevrijding meer vinden in een predikatie en een stichtelijk lied of in een magistraal magisch beleven. Dan kunnen we slechts onszelf beleven.

De ontwikkeling van de godsdienst, mijne vrienden, betekent de ondergang van de wereld. De ondergang van de godsdienst betekent de bevrijding van het individu, met de mogelijkheid dat dit zich boven zichzelf verheffend - in eigen bewustzijn althans - komt tot een realisatie van de waarden die de godsdienst behoorde te brengen, maar niet kon brengen, waar zij een vlucht-haven wilde zijn in plaats van een meester die zware verantwoordingen geeft.

DISCUSSIE

❖ *Moeten we de huidige godsdienst bestrijden, aangezien u zegt dat wanneer de huidige godsdienst ten ondergaat, wij dichter bij het ware komen?*

Kijkt u eens, een bestrijden van de huidige godsdienst zou in feite neerkomen op het bestrijden van het huidig sociaal en economisch bestel en wij weten dat een dergelijke strijd - vooral wanneer een wereld niet klaar is voor een verandering of een omwenteling - meer ellende dan voordelen brengt. Ik geloof dus dat ik hierop zou kunnen antwoorden: voor uzelf zou ik het u aanbevelen u voortdurend los te maken van elk dogmatisch principe, van elke gedachte aan afschuiven van verantwoording, verkrijgen van gunsten vanuit het goddelijke of door middel van het goddelijke. Ik zou u willen raden: bestrijd niet de godsdienst bij anderen met woord of daad, tenzij door uw voorbeeld. Draag de verantwoording van uw leven zelf. Tracht voor uzelf uw leven zo in te richten dat het voor u goed is en verantwoord. Dan doet u mijns inziens meer dan wanneer u een godsdienst bestrijdt. Want strijd brengt haat en haat betekent altijd weer een grote hindernis voor een ieder die streeft naar bewustwording en vooruitgang. Ik hoop dat dit antwoord zo voldoende is.

❖ *U deelde mee dat in de tijd voor Christus men vastgestelde belevingen moest ervaren. Hoe werden die belevingen vastgesteld?*

Ik geloof dat wij dit het beste met een voorbeeld kunnen belichten. Er waren mensen die overtuigd waren dat seksueel verkeer op bepaalde tijden, bepaalde plaatsen dienstig en bevorderlijk was voor hun bewustwording. Zij zochten dan doelbewust deze impuls te verwerklijken. Anderen meenden dat het goed was zich voor een korte of lange tijd te onthouden van elk dierlijk voedsel of zelfs zo te leven dat slechts een minimum aan levensbehoeften werd gebruikt. Zij hadden voor zich vastgesteld dat deze behoefte in het ik bestond. Zij leefden dan zo dat zij deze behoefte ook konden verwerklijken en dus het eerst door hen vastgestelde ook zelf konden beleven. Is dit als voorbeeld voldoende geweest?

❖ *Dus ze moesten het zelf vaststellen?*

Inderdaad. Dat kunt u ook. Dat kan ieder ander ook. U kunt voor uzelf zeggen: "Ik voel in mij die en die behoefte." Dan zegt u: "Hoe kan ik die verantwoord verwerklijken." Heeft u dit vastgesteld, dan streeft u ook naar die verwerklijking, zodat u hetgeen u begeert ook doormaakt en beleeft. Dit alles natuurlijk in esoterische zin gesproken. Voldoende duidelijk?

❖ *Ja, voldoende duidelijk, dank u.*

❖ *Is niet de angst voor het onbekende een van de oorzaken van het ontstaan van godsdienst c.q. geloof? Men wil toch zijn vrees ontnomen zien?*

Ik vind dit niet helemaal een zuivere zienswijze, ofschoon ik weet dat zeer velen deze gedachtegang aanhangen. Ik geloof niet dat de godsdienst uit angst voor het onbekende voortkomt, want dan zou een weglopen, een vlucht mogelijk zijn geweest in andere, meer materiële waarden. Zoals ook op het ogenblik menig mens zich probeert vast te houden aan zijn realiteit, zijn stoffelijke werkelijkheid, juist om aan geestelijke problemen en moeilijkheden te ontkomen. Ik heb er ook wel op gewezen dat vrees mede een oorzaak is, maar mijns inziens is het niet de angst die in de eerste plaats tot de godsdienst leidt. Het is het godsbegrip dat ontstaat door de vraag naar het raadsel, de verklaring die men zoekt en dan vandaar de noodzaak om de hogere machten die men eenmaal heeft erkend, op menselijke wijze te voegen tot eigen nut. Mag ik er op wijzen dat het grootste gedeelte der angsten, der levensangsten, niet voortkomt uit een onbestemde factor, maar altijd uit het bezit, dus uit de hebzucht? Men meent wel eens dat angst de grote drijfveer is van de wereld. Ik voor mij meen dat volledig te mogen ontkennen. Angst zien wij slechts daar optreden, waar een mens vreest iets te verliezen, of niet te kunnen

verwerven wat hij begeert. Zijn begeren moest dus eerst aanwezig zijn. Daarna kwam pas de angst. Is hiermee het probleem al duidelijk geworden? Zo niet, dan kunt u aanvulling vragen.

❖ *Welke waarde mogen wij toekennen aan de Bijbel, meer speciaal aan de aan Jezus toegeschreven gezegden?*

Wel, aan de Bijbel als geheel (het Oude Testament) mogen wij de waarde toeschrijven van volksoverlevering, doorvlochten met esoterische wijsheid, echter op een zodanige wijze dat zij verborgen blijft voor de leek. Wat betreft de evangeliën die ook als deel van de Bijbel (het Nieuwe Testament) zijn aangenomen, kunnen wij vaststellen dat zij onvolledige en gedeeltelijk reeds tendentieuze weergaven zijn van hetgeen Jezus bracht. Zij geven echter een voldoende duidelijk beeld van Jezus' leer om ze aanvaardbaar te achten. Niet als woordelijke waarheid, maar als een gedachtegang, een wegwijzer naar een bepaalde levenshouding en levensrichting die voor ons allen begeerlijk en noodzakelijk is. Is dat voldoende?

❖ *Is wat er in de Bijbel staat niet vervormd als een gevolg van politieke doelstellingen en materiële doelstellingen?*

Ja natuurlijk, mijn waarde vriend, waar gebeurt dat niet? Of het nu vaderlandse geschiedenis is of bijbelse geschiedenis dat blijft precies hetzelfde.

❖ *Krijgen wij de juiste waarheden die nog te horen? Die zijn toch bekend?*

Ja, maar wordt men er iets beter mee, met deze waarheid omtrent het verleden? Wat noodzakelijk is, is de waarheid omtrent het heden te zien. Wanneer u gaat kijken naar de Nederlandse geschiedenis bijvoorbeeld, dan staat er heel trots: Dirk I stichtte een tol te Dordrecht.

❖ *Dirk de Derde.*

Pardon. Ja, u heeft gelijk. Goed. Men had natuurlijk ook kunnen zeggen: "Deze rover vestigde zich daar, om zich ten koste van handelaren en de burgerbevolking te verrijken." Nu is ongetwijfeld het eerste niet onwaar, maar het tweede geeft een zuiverder beeld van de feitelijke toestand. Zo zoudt u verder kunnen gaan. Men kan hier zeggen dat Alva een wrede onderdrukker was en de eerste belastingontvanger in Nederland. Maar men zou ook kunnen zeggen dat hij een rechtvaardig persoon was, die streed voor zijn begrip van recht en voor zijn god en zijn koning. Het ligt er maar weer aan van welke kant u het beziet. In feite zal de waarheid altijd tussen beide weergaven liggen. Er zal iets van beide waarden waar zijn.

Nu wordt het wel erg moeilijk om bijvoorbeeld voor de bijbelse geschiedenis precies te gaan vaststellen wat waar is. Heeft Abraham inderdaad Izaäk willen offeren? Of is dat een symboliek? Hoe heeft Salomo zijn tempel gebouwd? Inderdaad zoals het daar omschreven staat, of niet? Nu kunnen we daar wel op antwoorden dat de tempelbouw van Salomo, zoals in de Bijbel beschreven, zeker niet feitelijk is, want dat daarin een groot aantal symbolische waarden zijn verwerkt die in de feitelijke bouw niet tot uiting kwamen. Goed. Maar wat betekent dat voor u, wat heeft het voor u voor zin? Slechts wanneer het met het heden in verband staat. Wij doen altijd beter om het verleden, ook het bijbels verleden, zoveel mogelijk te laten rusten, want wij zijn te zeer geneigd - dat weet ik uit eigen ervaring - wanneer wij op aarde leven ons te beroepen op onze grote voorgangers, onze prestaties in het verleden, enzovoort.

Nederland is een klein land. Toch is het groot, want eens heeft het Indië veroverd, nietwaar? Dergelijke dingen komen meer voor, natuurlijk. Nederland is een land van grote kunst, want er heeft een Rembrandt gewoond. Het zijn dingen die misschien niet onwaar zijn geweest te enigerlei tijd, maar zeker niet in de zin waarin ze heden worden geïnterpreteerd en in de tweede plaats hebben zij op het heden geen betrekking meer. Slechts de beleving van deze zelfde waarden in het heden heeft wat te betekenen voor u.

Daarom zou ik zeggen: Wat heeft het voor zin om deze oude bijbelse waarheden alle nu na te pluizen en op de voorgrond te brengen? We zouden een hoop strijd krijgen over dingen die niets betekenen. Als ik u vertel dat bepaalde profeten bijvoorbeeld moeten worden gezien in verschillende persoonlijkheden, dat er een Jesaja was die dichter was, maar ook een Jesaja die uiteindelijk niet veel anders was dan die mensen die tegenwoordig op een zeepkistje in Hyde Park staan te preken dan zegt men: "Dat is een soort heiligschennis, Jesaja was een profeet." Wanneer ik u vertel dat Elia bijvoorbeeld een betrekkelijke dwaas en eigenzinnig iemand was, dan past dat al weer niet. Maar wat geeft het eigenlijk, wat hij geweest is? Gaat het erom wat de mensen vroeger waren? Het gaat er om wat ze thans zijn.

De mensen die zich op de oude Bijbel beroepen om hun huidige daden te rechtvaardigen, hebben een rechtvaardiging nodig. Zij weten dus dat zij niet juist handelen en op dat ogenblik -

zou ik zeggen - kun je dus beter zeggen: Zodra ik ga trachten mij te rechtvaardigen, weet ik al dat ik fout handel, dus laat ik proberen het zo te doen dat ik geen rechtvaardiging nodig heb.

❖ *Mag ik ook vragen stellen die eigenlijk slechts zijdelings in verband staan met het onderwerp, zoals u het behandeld hebt vanavond?*

Ja, natuurlijk.

❖ *Ik meen uit de boeddhistische lectuur begrepen te hebben. dat er aan de Gautama Siddharta een reeks van Boeddha's voorafgegaan is. Is dat juist?*

Inderdaad.

❖ *Hebben die mensen allen dezelfde leer gepredikt?*

Welneen.

❖ *Maar ook niet in essentie dezelfde leer?*

Elke leer die waarheid in zich draagt, draagt de essentie van hetzelfde in zich. We zouden het kort kunnen formuleren: Het boeddhisme bestaat uit een reeks van leraren (waarvan de laatste de Gautama Siddharta was) die elk voor zich een leer predikte die in hun tijd een hernieuwing betekende, of een vernieuwing, zodat zij steeds door hun openbaringen de mens een grotere geestelijke vrijheid mogelijk maakten. Maar elk van de grote wereldleraren predikt een leer die past in zijn tijd en die een ontwikkeling voor de mensheid mogelijk maakt vanuit het punt waarop zij zich dan bevindt. Dit houdt in dat hun leerstellingen nooit volkomen gelijk kunnen zijn.

❖ *Daarop volgt dan de vraag: We horen van de grote leraren van de Hindoes als Rama, Krishna en Shiva. Hebben die als persoonlijkheden bestaan?*

Shiva heeft niet persoonlijk bestaan, Krishna wel, Ramakrishna.

❖ *Ja, maar Ramakrishna was iemand van 1875. Ik bedoel Krishna. die met de gopi's (de herderinnen) danste zogenaamd.*

Ach, ja. Dat heeft ook inderdaad feitelijk bestaan. Zoals er trouwens ook wel een persoon heeft bestaan die het voorbeeld werd van Shiva. Weet u dat er zelfs een zekere Brahma heeft bestaan? Deze personen zijn over het algemeen genomen naar het voorbeeld van bestaande leraren of helden, maar werden genomen - dus in figuur, gestalte en gedeeltelijk ook in overlevering en anecdotische beschrijving, als illustratie van een meer kosmisch principe. Zo zien wij bijvoorbeeld Brahma staan voor Brahman uiteindelijk, nietwaar? We zien Krishna staan als een bepaald scheppend aspect. Maar dat neemt niet weg dat er voordien figuren bestaan hebben die als het ware de oorzaak waren voor de gestalte die de gedachte later zou krijgen in godsvorm.

Zo zien wij bijvoorbeeld Esir, priester-koning, het oerbeeld van Osiris. En zo is bij de Germanen Loki een man geweest, een soort roofridder (voor zover dat mogelijk was, want toen had men nog geen ridders) die Loka heette. Loka was een man die op een gegeven ogenblik zijn broeder doodde, om zo diens erfdeel te nemen. Hij werd echter uit dit erfdeel verdreven door de broeders van de vermoorde - dus ook zijn broeders en als resultaat werd hij uitgeworpen. Nu is het eigenaardige dat die broeders later met hun grote burcht het voorbeeld werden van de Asen.

Zo kunnen we al die dingen uiteenrafelen. Wanneer wij de oude geschiedenis nagaan dan blijkt dat ervoor elke figuur praktisch wel een voorbeeld is. Maar als je dan kijkt waar die voorbeelden vandaan komen dan ontdek je dat de tijd wel veel vervormt. U herinnert zich misschien nog de bekende figuur van Polymorphus, de reus die alle gestalten aan kon nemen. Deze eigenaardige reus is vroeger eens een keer een magiër geweest die lang niet zo'n grote reus was en lang niet zoveel gestalten kon aannemen. Toch werd hij tot het oerbeeld en langzaam door de overlevering tot een bovennatuurlijk wezen vervormd. En zo kunnen we verder gaan.

❖ *Wat verstaat u onder het begrip, en waardoor is het ontstaan, van de zogenaamde Dhyanini-Boeddha's, de zogenaamde Mijmer Boeddha's, weet U wel?*

Ja. Het begrip ligt eigenlijk in de splitsing van de wereld in een ware wereld en een waanwereld. Dan komt men tot de twee-levenden; ja, dat is eigenlijk het begin geweest. De twee-levenden, dat kennen we op het ogenblik nog wel bij bepaalde yogi's, die dagenlang in overpeinzing als het ware zich terugtrekken en - naar men zegt - gelijktijdig werken in een andere wereld. Daaruit zijn een reeks voorstellingen ontstaan die op den duur werden getranspo-

neerd, ook in de richting van Nirwana-toestand en radgebondenheid. En dan krijgen we op den duur de twee-ledigen, waarvan bijvoorbeeld bij Kashmir daar zo'n mooi beeld van is. Dan krijg je die liggende Boeddha's. Onder andere op Ceylon is er ook een, maar die is niet zo mooi. En deze liggende Boeddha's verbeelden dan de bewuste rust in het heden - dus in de waan - die gelijktijdig de bewuste beleving in de werkelijkheid inhoudt.

❖ *En nu nog een vraag over uw betoog. U sprak over de grotere mensen - de homo giganticus zou ik haast zeggen - die als zodanig invloed uitoefenden en dus tot de krijgersklasse No. 1 behoorden. Maar nu vraag ik me af of die homo giganticus geleefd heeft ongeveer 100.000 jaar geleden, dus nog een eind voorbij de Neanderthaler en dergelijke. Is dat juist?*

Ja, kijkt u eens, dat zijn eigenlijk overlappende perioden. Deze reuzenmens zien wij het eerst optreden ongeveer 280.000 jaar geleden, maar dan heeft hij nog niet het intellect om een beschaving op te bouwen, dat komt later pas. Zo komen wij tot een periode waarbij wij nog niet kunnen spreken van een zelfstandig godsbegrip en een zelfstandige godsdienstontwikkeling. Dat is pas later gebeurd en uiteindelijk was mijn onderwerp niet in de eerste plaats de reuzenmens (wat dat betreft de Atlantiër) maar de ontwikkeling van godsbegrip en godsdienst als menselijke eigenschappen.

❖ *De eerste Atlantiërs waren dus nog niet zo ver.*

Kijkt u eens, als we het over Atlantis hebben, moeten we altijd onthouden dat het begin van Atlantis als het ware een voortzetting is van de voorliggende periode, waarin de instinctieve driften door geleidegeesten in een bepaalde richting van ontwikkeling werden geleid. (Wij komen wel erg in het esoterische terecht, maar dat hindert niet zo veel.) Het leven van Atlantis is qua ontwikkeling godsdienstig en qua godsbegrip een gevoelsleven. Dat duurt zelfs tot ongeveer - laten we zeggen - 140.000 jaar geleden. Daarna krijgen we de godsdienstontwikkeling in Atlantis. Die culmineert in de eerste verwerping van het goddelijke en de daaruit resulterende grote strijd, die ongeveer 80.000 jaar geleden de vernietiging van een groot gedeelte van Atlantis betekende, zoals U misschien weet. Dus die ontwikkeling is daar ook wel geweest. Maar had ik mij nu bij mijn betoog juist tot Atlantis gewend, dan had ik te maken gekregen met twee moeilijkheden.

In de eerste plaats is Atlantis een onderwerp dat bij velen zozeer de belangstelling trekt dat het mij moeilijk zou zijn geweest vandaar rustig verder te gaan met mijn betoog tot de punten die ik werkelijk wenste te behandelen. In de tweede plaats is het verloop van de ontwikkeling bij het Atlantische ras aanmerkelijk verschillend van de ontwikkeling bij de meeste omliggende rassen. Nu stamt U niet van de Atlantiërs af, maar wel van deze omliggende rassen, waaruit de Atlanten onder andere een tijdlang hun slaven hebben gehaald.

❖ *Wat waren dat dan voor lieden? U spreekt, alsof die Atlanten een aparte kern vormden en dat daarnaast iets anders was. Maar in het algemeen verstaan we onder Atlantiërs mensen die toen ongeveer de aarde bevolkten van 800.000 tot 80.000 voor Christus.*

Ja, maar dat is niet helemaal juist en tot 80.000 voor Christus is ook niet juist. Ongeveer 8.000 jaar geleden was het nog zo. Atlantis moeten we zien als een aparte eenheid, omdat het in de eerste plaats bestaat uit bepaalde stammen die een afzonderlijke ontwikkeling doormaken. In de tweede plaats omdat deze ontwikkeling een lange tijd in afzondering plaatsvond, waarna eigenlijk een soort herrenvolk-mentaliteit optrad bij de Atlantiërs, waardoor zij alle anderen als een quantité negligeeable beschouwden en dat maakt natuurlijk een scherpe onderscheiding mogelijk tussen de Atlanten en de anderen. We mogen verder niet vergeten dat, terwijl Atlantis reeds zijn steden begon te bouwen, de slavenvolkeren nog voor homo giganticus werkten in het gebied van de Stille Oceaan. Er zijn meerdere beschavingen geweest. Het Atlantis waarover men veelal droomt en spreekt - hier speciaal over Atlantis dan, dus het heimzinnig rijk - is eigenlijk niet veel ouder dan ongeveer 20.000 jaar. Begrijpt u? Daarom kunnen we dat inderdaad wel als een afzonderlijke ontwikkeling beschouwen. Ik geef er ook de voorkeur aan om dat te doen, vooral omdat Atlantis met zijn erfdeel voor een groot gedeelte ten onder is gegaan. Wat ervan is overgebleven, is als het ware opgenomen in de folklore van andere landen. Kijkt u maar naar Egypte. Er zijn Atlantische invloeden, inderdaad. China, idem dito. Gaat u kijken bij de Azteken- en Tolteken-rijken, bij de Inca's. Ook wederom invloeden van Atlantis, maar vervormd door de geaardheid van het volk en daardoor niet zuiver meer. Daarom leek het me beter om Atlantis een klein beetje opzij te schuiven. Ik hoop dat u me dat niet kwalijk neemt. Een andere keer kunnen we misschien een avond speciaal aan Atlantis wijden. Als u daar interesse in heeft, is dat geen bezwaar.

- ❖ *Nu heb ik nog een vraag als ik mag. We horen zoveel over die bewoners van Antares, die hierheen komen in vliegende schotels. Wat voor godsdienst hebben die verder ontwikkelde wezens daar?*

Dat is een moeilijke vraag omdat deze in uw zin al geen godsdienst meer hebben. In plaats van godsdienst kan er een gegeven moment een verantwoordelijkheidsbewustzijn optreden en dat gebeurt natuurlijk vooral bij de verder gevorderden. Dit bewustzijn van verantwoordelijk zijn tegenover de gemeenschap en tegenover al het levende treedt dan in de plaats voor wat wij godsdienst noemen, terwijl een bewustzijn van gebondenheid aan het totaal zijnde in de plaats treedt voor wat wij noemen godsbegrip. Maar er zijn maar enkele volkeren die het zover hebben gebracht, voor zover ik weet. Dat had u eigenlijk aan de specialist moeten vragen op dat gebied. Ik voor mij ben daar niet zoveel in thuis als sommige anderen. Is dit voldoende antwoord?

- ❖ *Wanneer ongeveer namen de goden een menselijke gestalte aan, want u had het eerst over een meer symbolische gestalte?*

Het voorstellen van goden in menselijke vorm - ik laat Atlantis weer buiten beschouwing, mijn vrienden. dat moet U mij niet kwalijk nemen - kunnen wij waarschijnlijk ongeveer een 33.000 jaar geleden het eerst zien, wanneer de eerste voorstelling van godengestalte in menselijke vorm voorkomt. Maar dat zijn eigenlijk nog halfgoden, want met hun mens-woorden hebben ze in de ogen der mensen dan nog een gedeelte van hun goddelijke eigenschappen terzijde gelegd. Ongeveer 10.000 jaar geleden krijgen wij al direct te maken met goden die in mensengedaante elders leven. Dat zal waarschijnlijk de periode zijn, die U bedoelt.

- ❖ *Ik dacht dat het begin ongeveer was in de tijd van de Grieken.*

O nee, lang voordien. Wanneer we nu eens even teruggaan naar de vroeg-Egyptische periode - dat kunt u nog controleren. Daar worden de goden wel gesymboliseerd in dierengestalten, maar zij treden als mens soms handelend op. Verschillende papyrii kunnen u daar waarschijnlijk nog wel aardige legenden over vertellen, er zijn er namelijk wel een paar. Zelfs in Leiden, als ik me niet vergis. Ik weet niet of er ook vertalingen van zijn uitgegeven, hoor, maar ze bestaan in ieder geval.

U kunt dus zien dat in die tijd ook al menselijke goden bestonden. En wanneer u dat nog niet voldoende is, dan zou ik u willen wijzen op de zeer vroege Hindoe-kunst, die ook al goden in mensengestalte voorstelt. En als dat nog niet voldoende is, zou ik willen wijzen op enkele hollentekeningen, en wel speciaal uit het Iberisch schiereiland, waar bij sommige jachtfiguren (u weet, het zijn hoofdzakelijk dierenfiguren die daar werden getekend) wij ook enkele hollen vinden die voor rituele doeleinden werden gebruikt. Dan vinden we één mens met een jachtteken uitgerust, maar die is gekentekend door een lange schedel, langere armen en eigenaardig verkeerd geknikte benen en dat is nu ook een godenfiguur. Die mensen hadden ook al een menselijke schutsgod, dat ligt toch ook al weer een aardig tijdje terug. Dat is inderdaad een tamelijk oud iets.

- ❖ *Dan heb ik nog een vraag: wanneer namen de overleveringen een schriftelijke vorm aan, hetzij in steen of op een andere wijze?*

Ja, de werkelijke schriftvorm is natuurlijk betrekkelijk jong. Ik schat dat op ongeveer 5.000 à 6.000 jaar. Wanneer wij kijken naar het beeldschrift dan komen we al een aardig eind verder. Dan kunnen we waarschijnlijk 20.000 jaar teruggaan. En als we terug willen gaan tot het symboolschrift, wat bijvoorbeeld ook de Atlanten kenden, het zogenaamde bloemschrift, dan gaan we waarschijnlijk wel 50.000 à 60.000 jaar terug. Dus het werd wel neergelegd, ook toen al. De Atlantiers deden dat hoofdzakelijk op metaalplaten en legden zelfs hun geschriften in met bepaalde gekleurde stenen. Die kleur had dan ook weer een betekenis.

Dan krijgen we verder het beeldschrift. Ik meen dat we het oudste beeldschrift ook vinden in zuidelijk China, wat ook al een 20.000 jaar oud is. Het beeldschrift is later gestileerd, geformaliseerd en is de basis geworden voor het huidige Chinese schrift, zoals u weet ook een gestileerd beeldschrift. Het beeldschrift is ook doorgesijpeld naar het zuiden. Wanneer u bijvoorbeeld het spijkerschrift ontleed, komt u tot de conclusie dat het hier ook weer een gestileerd beeldschrift is. Wanneer we zo verdergaan, kunnen we zien dat zelfs het Arabisch schrift, dat men op het ogenblik nog kent, en ook uw eigen schriftvormen eigenlijk, zijn afgeleid van bepaalde beeldvoorstellingen. Uw A is ook nog steeds een mannetje. Kinderen maken het er wel eens van, maar het is vroeger zo geweest. A is een staande mens geweest. Er zijn er meer. Zo

is de M bijvoorbeeld een os geweest. Dat weten de meeste mensen ook niet. De voorstelling dus van een dier. Er zijn nog verschillende andere punten, maar, laten we daar niet over doorgaan, want anders ga ik hier een hele cursus in schriftkunde geven.

Maar als u zich de moeite geeft de hiërogliefen van Egypte te vergelijken met Chinees schrift (u kunt misschien wel een facsimile van beide soorten krijgen) dan moet u maar eens zien hoe daar ook al een zekere overeenkomst is en wanneer u zich dan voorstelt dat de schriftgroepen van hiërogliefenschrift worden gecompriëerd, dus op elkaar gedrukt, dan krijgt u al een soort Chinees schrift. Wanneer u dat ontleedt - dus niet compriëert, maar integendeel in onderdelen ontleedt - dan krijgt u een spijkerschrift zoals bijvoorbeeld de Kopten hebben. Dan kunt u op die manier heel aardig een inzicht krijgen in de wijze waarop schrift ontstaat. Een zeer interessante studie ook, maar iets, waar het laatste nog lang niet over is gezegd.

Is er niemand meer die iets te zeggen heeft op het ogenblik? Mag ik dan van mijn kant iets vaststellen? Het verbluffende van onze "discussie" (neem me niet kwalijk dat ik die tussen aanhalingstekens denk) blijkt te bestaan uit een reeks van details - inderdaad met het onderwerp samenhangende - waarbij echter de grote gedachte schijnbaar of door u allen werd aanvaard zonder enig commentaar, ofwel niet begrepen werd, zodat daarover geen vragen konden worden gesteld. Ik heb dan ook met vreugde vastgesteld dat men mijn visie ten aanzien van de godsdienst geaccepteerd heeft. Mag ik voor mijzelf dan, voordat wij gaan sluiten, nog eenmaal formuleren, wat mijns inziens de juiste godsdienst is?

Ik geloof dat een godsdienst, een werkelijke godsdienst, alleen kan voortkomen uit een begrip van eenheid met een god. Zij kan nooit een last zijn die ons wordt opgelegd, noch een plicht waaraan wij ons met moeite houden en waaraan wij ons gaarne zouden onttrekken. De ware godsdienst wordt geboren uit ons bewustzijn één te zijn met god, waarbij voor ons zelfbehoud en het dienen van god één zijn. Godsbegrip is voor ons uiteindelijk het voorstellen van een volmaaktheid - voor zover dat in ons begrip mogelijk is - en dit transponeren in het oneindige, waardoor wij een doel krijgen waarheen wij kunnen streven.

Zo, nu heb ik u meteen - zij het met andere woorden - de definitie, waar in het eerste gedeelte naar werd gevraagd, nog eens gegeven. Ik hoop dat dit onderwerp voor u ook een nieuw licht heeft kunnen werpen op sommige facetten van het religieuze leven. Ik dank u voor uw aandacht.